

La censura gubernativa y el libro vasco (1936-1983). Análisis de los informes del lectorado [Gobernu-zentsura eta euskal liburua (1936-1983). Zentsore-irakurlegoaren txostenen azterketa] doktoretza tesiaren erreseina

TORREALDAI NABEA, Joan Mari
Deustuko Unibertsitatea, Argitalpen zerbitzua. Bilbo, 1996.
ISBN: 978-84-7485-364-3

VILLAGRAN ARRASTOA, Ane
(UPV/EHU-MHLI)¹

La censura gubernativa y el libro vasco (1936-1983). Análisis de los informes del lectorado izenburua darama Joan Mari Torrealdaik 1991ko martxoan Deustuko Unibertsitatean irakurritako Soziologiaren arloko doktoretza tesiak. Joan Mari Torrealdairen ibilbide profesionala nahiz kultura-eragile gisara gurean izan duen garrantzia arras ezagunak baditugu ere, bere ikerketa akademikoaren sendotasunaren ispilu dugu, ezbairik gabe, Carmelo Garitao-nandiaren zuzendaritzapean egindako ikerlan hau. Tesiaren ekarpen nagusiak bilduko dituzte erreseina gisara idatzi ditugun ondorengo lerrook.

---

¹ Artikulu hau Eusko Jaurlaritzak babestutako MHLI ikertaldearen baitan burutu da (IT 1047-16) eta egileak Eusko Jaurlaritzak ematen duen “Ikertzaileak Prestatzeko Doktoretza-aurreko Programako laguntza” jasotzen du.

Espainiako gobernuaren zentsura du Torrealdaik aztergai, 1936-1983 urteko epealdian euskal liburuarengan izandako eragina ardatz izanik. Egun, zentsuraren azterketak ugaltzen hasiak diren arren, Torrealdairen tesi lan hau heldu artean euskal liburuaren zentsuraren azterketa erein gabeko alorra zen. Artean, bi lan baino ez ziren eginak ikerlerro honen azterketa aipagai zutenak, «Euskararen zapalkuntza (1936-1939)» (1982) bata eta «Censura y literatura vasca» (1987) bestea, biak ala biak Joan Mari Torrealdaik berak argitara emanak. Tesi lana irakurri osteko ondoko urteetan ere zentsuraren gaiari heldu zioten lanak argitaratzen jarraitu zuen Torrealdaik, besteak beste *El libro negro del euskera* (1998) eta *La censura censura de Franco y el tema vasco* (1999) saioak.

Doktoretza tesiaren sarreran, Torrealdaik berak aitortua da zentsuraren ikerketan murgiltzeko zio nagusietakoa izan zela Fraga Iribarnek agindutako *Jakin* aldizkariaren itxiera, 1969an, bera zuzendari zelarik. Aitzitik, ikerketa beraren abiapuntua 1984. urtean kokatzen da. Idazle eta editoreei egindako elkarrizketak izan ziren doktoretza tesi honen abiapuntu eta hizketaldi haie-tan bildutako informazioa osatu asmoz argialetxe eta aldizkari nagusien artxiboen arakatzea. Areago, informazio sakonagoaren xerka, 1986. urtetik aurrera, Alcalá de Henaresen den Administrazio Zibilaren Artxibo Orokorra (AGA) hasi zen ikertzen. Aipagai dugun doktoretza tesi honetan baliatutako informazioa nagusiki artxibo honetan bildutakoa da.

La censura gubernativa y el libro vasco (1936-1983). Análisis de los informes del lectorado doktoretza tesiak euskal liburuan du jarria fokua, eta horien baitan, euskaraz idatzitako liburuez gain, gaztelaniaz idatziak egon arren euskal gaiak jorratzen dituztenak zein euskal idazleenak direnak ere barnebilduak dira. Doktorego tesi mardula da, bi liburukitan antolatua: tesiaren emaitza nagusiak datoz lehenengo alean; eranskinak, berriz, bigarrenean. Eranskinen atalean sartu ditu, hamabi ataletan, zentsurari dagokion araudia, helburua, eta baita zentsura mota desberdinei dagozkien berezitasun eta irizpideak. Hortxe aurkituko ditu irakurleak, kasurako, zentsura militarra, eklesiastikoa, literarioa, haur eta gazte literaturari dagokiona, hizkuntza zentsura-gai duena edo irrati-zentsurari buruzko zehaztasunak. Esandakoaz bat, «Zentsura eta araudia» 10. atalean, euskal nazionalismoa izendatzeko terminologia, edo kirolarekin nahiz musikarekin lotutako ikuskizunei da-

gozkien zentsurari buruzko zehaztasunak aipatzen dira. Azkenik, hamaikagarren eta hamabigarren ataletan, lektoreei buruzko zehaztapenak, eta propagandaren eta zentsuraren antolaketari buruzkoak datoz, hurrenez hurren.

Ikerketa bost atal nagusitan banatua da eta horixe jasotzen du lehen liburukiak. Lehen atalean, «Zentsura irizpideak eta liburu-politika» izenburua daramanean, zentsura mekanismoen eta berau arautzen zuten legeen azterketa egiten du Torrealdaik, bai eta frankismoak euskal gaietara izandako jarrera eta ikusmoldeena ere. Zentsura aparatu gisa ulertua da eta lanean zehar arretagune nagusia zentsura honen funtzioa zein funtzionamendua izan da. Lanaren bigarren atal nagusian, «Euskal liburuaren zentsurapean» izenburua daramanean, euskal liburuari aplikatutako zentsura da ikergai. Euskal liburuaren baitan, euskaraz idatzitako liburuak zein gaztelaniaz idatziak izanagatik euskal autoreak dituztenak edo euskal gaiak jorratzen dituztenak dira bilduak eta horien azterketa era kronologiko batean egin da, txostenetan diren lektoreen irakurketatik abiatuta. Lektore izendapena jasotzen zuten zentsura mekanismo hauen baitan lehen irakurketa egiteko eginkizuna zuten irakurle horiek. Haien esku izaten zen liburuaren argitalpena baimendu edo ukatuko zuen ebazpen proposamenaren idazketa. Hirugarren atala tesiaren ideia nagusiak laburbiltzen dituen ondorio bilduma da eta laugarren eta bosgarren ataletan bibliografia eta eranskinak jasotzen dira, hurrenez hurren.

Lektoreek egindako txostenen azterketa informazio ideologikoaren iturri ezinbestekoa da. Orotara, kontsultatutako milaka txostenen artean 1.984 txostenen azterketa egin zuen Torrealdaik eta horien artean esanguratsuenak ziren 1.500 inguru hautatu zituen tesi lanean baliatzeko. Txosten hauen azterketa, era berean, argitalpenen historia administratibo eta judizialarekin osatua da, lanok testuinguru soziopolitiko bereizezin baten baitan kokatzen diren heinean.

Metodologiari dagokionez, azterketa Literaturaren Soziologiaren ikuspegitik egin da, Robert Escarpiten ildo teorikoari jarraiki. Soziologia honek literatur gertakaria gizarte gertakaritzat du eta beraz, gizarte sareen baitan den emaitza ekonomiko eta sozialtzat. Hala, ezinbestekoa da gertakari literarioa inguratzen duen gizarte egitura oro aztertzea, bai eta berau baldintza-

tzen duten bitarteko teknikoak ere, horien artean aipagarriak direlarik erregimen politikoak, instituzio kulturalak eta liburuaren historia, besteak beste. Alderdi horiek guztiak hartzen ditu kontuan Torrealdairen tesiak, ororen gaindi eragile nagusi izan zen zentsuran jarritz arreta.

Zentsuraren analisi hau, esan bezala, euskal gizartearen testuinguru soziokulturalaren eta zentsura mekanismoen azterketarekin osatua da. Ikergai hauek, Torrealdaik berak dioen eran, zirkulu zentrokideetan antolatuak dira. Zirkulurik azalekoenean, Espainiako Estatuaren eta Euskal Herriaren testuinguru soziopolitikoak da azaldua. Bigarren zirkuluan, euskal kulturari zuzenean datzekion alderdi soziopolitikoak dira bilduak, eta ondokoak ekoizpen editorialaz dihardu. Laugarren eta azken zirkulu barnekoenak, doktoretza lan honen muin nagusia den zentsuran du jarria fokua. Aipatu zirkulu zentrokideen egitura bera da baliatua aztertutako garai historiko bakoitzean (1936-1955 bitartekoa, 1956-1975 bitartekoa eta 1976-1983 bitartekoa azkena).

«Zentsura irizpideak eta liburu-politika» izenburua daraman **lehen atal nagusian** zentsuraren funtzio eta funtzionamenduaz dihardu Torrealdaik. Atalburu hau, era berean, beste bost azpiataletan banatua da. Lehenengoan, «Zentsuraren esparrua eta funtzioa» deiturikoan, historikoki zentsura arautu duten legeen aipamena egiten da. Azpimarratua da, zentsuraren arau juridiko-politikoek adierazpen bitarteko guztiak hartzen badituzte ere bere gain, lege hauek nagusiki prentsari zuzenduak zirela eta bigarren maila batean baino ez liburuari. Hots, liburuari ez bezalako eragiteko gaitasuna zitzaiela aitortua komunikabideei kultura bitartekari gisa. Honen erakusgarri, Torrealdaik zentsura legediaren kronologia bat egiten du, prentsatik liburu-rako arretaren trantsizioa agerian jarritz. Zentsuraren esparrura etorritz, 1937ko maiatzaren 29an ezarri zen lehenengoz Espainian aurretiazko zentsura, eta indarrean izan zen 1966ko Prentsa eta Inprenta Legearekin bertan behera geratuko zen arte.

Bigarren azpiatalean, «Zentsura soziokulturala eta kontrola» deiturikoan, zentsura hori aurrera eramateko organo nagusiak dira aipagai, eta horien artean probintziako ordezkartzaren ardatzeko zeregina azpimarratzen da, informazio eta jagoletza ardurak zituztenak beren gain. Gipuzkoa, Bizkaia eta Nafarroako probintzia ordezkartzak xeheki aztertu ditu Torrealdaik.

Hirugarren azpiatalean, lektoreen azterketa du Torrealdaik itu. Esan bezala, «lector» izena hartzen dute liburuen zentsuraren ardura zuten langileek, eta «lectorado», berriz, liburuen zentsuraren ardura zuen zerbitzu zentralak. Anonimatuan ziharduten lektore hauek, eta hiru ataletan banatuak ziren informeak osatzen zituzten liburuen gainean: argumentuaren atala, balorazioaren atala eta irizpenari zegokiona. Irizpen hau, baina, eabazpen proposamena baino ez zen izaten, azken erabakia goragoko organoen esku baitzen. «Lectorado» honen azterketa zehatza egiten du Torrealdaik, lantaldearen osaera eta kopuruan, prestakuntza akademiko eta profesionalean, oposizioetara aurkezteko betekizun eta lan baldintzetan arreta jarritz. Lau garren azpiatalean, «Intelektualak eta propaganda» izena daramanean, intelektualek euskal gizartearekiko izandako harremana du aztergai, abertzaletasunaren eta frankismoaren arteko harremana, bai eta honek argitalpenetan izandako eragina ere.

Lehen atal nagusiko bosgarren eta azken azpiatalean, «Liburua eta propaganda» izenburua daramanean, erregimenaren baitan liburuak zuen «propaganda izaera» du aztergai Torrealdaik. Propaganda eta Prentsa Ordezkaritzaren baitan, liburuaren jatorrizko misioa propagandistiko gisa ulertua zen. Areago, euskal liburuaren kasuan, zentsurak norabide bikoitza zuen: bata edukiari zegokion zentsura orokorra eta bestea linguistikoa, gutxienez 60ko hamarkadara arte euskaraz idatzia egote hutsagatik aplikatua zena.

«Euskal liburua zentsurapean» izenburua daraman **bigarren atal nagusian** euskal liburuek zentsurarekin izandako harremana du ikergai Torrealdaik. Azterketa hau egin aitzin, baina, antolakuntza historiko bat da ezarria, irizpide kulturalen araberako kronologia eta periodizazio eredu bat. Hala, ondoko epeak bereizten ditu: lehen aldia (era berean bi azpi-alditan banatua dena: 1936-1948 eta 1949-1955), bigarren aldia (hiru azpi-alditan banatua dena: 1956-1963; 1964-1968; 1969-1975), eta hirugarren eta azken aldia, 1976-1983 bitartekoa, azken urte honetan indargabetzen baitira 1966ko Prentsa eta Inprentako Legearen 12 eta 64. artikulua. Periodizazio hau azterketarako ezinbestekoa izango da, Francoren erregimenaren jarrera eta ekintzak testuinguru soziopolitikoaren arabera aldakorak izan baitziren. Periodizazioarekin batean, sarrera gisa, bereizketa terminologiko bat ere egina da zentsura kultural eta politikoaren artean. Lehena, sinpleki liburu-

ren zentsurari dagokiona litzateke, eta bigarrena, berriz, euskal liburuaren zentsurari dagokiona, hizkuntza-errepresioari lotua dena. Torrealdairen hitzetan, bereizketa honek baino ezin azal baitezake, hain zuzen ere, euskal liburuaren zentsuraren berezitasuna, ondoko ataletan aztergai izango dena. Jarraian laburtuko den eran, bigarren atal nagusi honetan periodizazio horren baitako epealdi bakoitzeko zentsuraren analisisa egiten du Torrealdaik, aldi bakoitzari azpiatal bana eskainiz.

Lehen aldia: 1936-1955

Epealdi honetako lehen gobernu Falangearen informazio aparatuan sostengatua zen, eta garai honetakoak dira 1938ko Prentsa Legea eta aurretiazko baimenaren araudia ere. Epealdi honetako Francoren lau gobernuen (1936, 1939, 1945, 1951) bilakaeraren zertzeladak ditu Torrealdaik aipagai, bai eta Prentsa eta Propagandaren alorrean izandako garapena esku aldaketa horietako bakoitzean. Garai honetako euskal kulturaren egoera erabat da atsekabegarria, euskara leku publiko orotatik ezabatua izan baitzen, eta 1936-1938 bitarte bertan behera geratu baitzen euskaraz idatzitako edo euskal gaien inguruko argitalpen oro. Lehen aldi honen baitan, Torrealdaik beste bi azpialdi bereizten ditu: 1936-1948 bitartekoa bata eta 1949-1955 bitartekoa bestea.

1936-1948

Euskal gaien inguruko lehen argitalpenen saiakerak Jon Etxaidek «Francotar euskaltzaleak» deituriko horien eskutik etorri ziren. Horien artean, Julio Urquijo, Joaquín Yrizar, Peñafloidako kondea, José María de Areilza, José M. Diaz de Mendíbil eta Javier Ibarra Bergé aipatzen ditu Torrealdaik, zeintzuek Propagandako delegatu nazionalaren, hots, Pedro Rocamoraren laguntzaz eta baita Antonio Tovarren laguntzaz ere lehen argitalpen ahalegin horiek egin zituzten. Hala hasten da, esaterako, 1948. urtean *Egan* aldizkaria argitaratzen. Atalburu bereizi bat eskainia dio Torrealdaik bide horretan Pedro Rocamora Propagandako delegatu nazionalak jokaturako paperari.

1936-1948 bitarte, Prentsa eta Propagandako lau talde izan ziren eta horien artean epealdi gogorrena 1941-1945 bitartekoa izan zela zehazten du Torrealdaik, falangismo erradikalaren garaia, hain zuzen ere. Atzera-egite politiko bat gertatu zela argitzen du, zentsura irizpideak gogortu eta are aurretiaz emandako baimenak ere gainbegiratu egin baitziren. Zurruntze honen biktimetako bat Pio Baroja bera izan zen. Pedro Rocamoraren sarre-arekin, ordea, egoera hau irauli egin zen. 1948. urtetik aurrera, Rocamora agertzearekin batean, garai berri bat abiatu zen euskarazko liburuentzat, Rocamorak «besoetan hartutako» liburuak ez baitziren zentsuraren epaitik pasatzen. Baimenduak izaten ziren zuzendari nagusiaren aginduz, bestelako beharrik gabe. Torrealdaik dioen eran, pentsatzekoa da liburuok ez zirela baimenduak izango baldin eta prozedura normala jarraitu izan balute, Rocamoraren «irekitasunaren aldeko politika» ez baitator bat 40-50eko hamarkadetako testuinguru orokorrarekin.

Lektoreek jarraitutako informe txostenen ereduaren deskribapen xehea ere egiten du Torrealdaik. Ondoko alderdiak jasotzen zituen txosten hark: balio literario eta artistikoa, balio dokumentala, ñabardura politikoak, ezabaketak eta bestelako oharrak. 40ko hamarkadaren erdialdera, ordea, balorazio berriak txertatu ziren, irizpide literario dokumentala mantenduz eta ondoko bi atalok gehituz: *Dogma edo moralaren kontra egiten du?* eta *Erregimenaren instituzioen kontra egiten du?* galderak, hain zuzen ere. 50eko hamarkadarako irizpide literarioa desagertu egin zen eta balorazio erlijioso eta politikoak garatu ziren. Hizkuntzari dagokionez, hasierako euskararen debekuak hein bateko permisibitateari egin zion bide 40ko hamarkadaren amaieran Rocamoraren garaian.

Bestalde, epealdi honetan erbesteak funtzio osagarri garrantzitsua izan zuen oso eta, hala, erbesteko kulturari begira ere jartzen da Torrealdai atal honetan, eta bertako argitalpenak ditu aipagai. Erbestean diren egileen artean Jose Miguel Barandiaranen eta Jokin Zaitegiren izenak ditu aipagai, besteak beste. Era berean, euskal gaiak jorratzen dituzten edo euskal idazleak dituzten lanen azterketa ere bildua da atal honetan. Orotara, 70 dira aztertutako lanak eta horietako batzuen adibideak dakartza Torrealdaik, dagokien zentsura txostenen azalpen xehearekin.

1949-1955

Garaiko Euskal Herriko testuinguru sozialaren errebaso batekin ekiten dio azpiatalari, ekoizpen editorialen azterketarekin jarraitzeko ondoren. Epealdi honetan izandako zentsurari dagokionez, garai honetan zaila bilakatu zen euskaraz argitaratzea, zentsuragatik batetik, eta euskal azpiegitura editoriala oraino prest ez zelako, bestetik. Era berean, zentsura informea bera ere aldatu egin zen eta irakurlegoa ere areagotu egin zen kopuruan. Euskaraz idatzitako liburuari dagokionez, garai honetan hasi ziren sortzen atzerriko lanen euskararako lehen itzulpenak. Era berean, lehen berrargitalpenen garaia izan zen hau eta lan horietako batzuen ibilbidean sakontzen du Torrealdaik.

Bigarren aldia: 1956-1975

Informazio eta Turismo Ministerioa Fragaren eskuetara igaro zen epealdi honetan, eta berak eraman zuen aurrera 1966an indarrean ezarri zen Prentsa eta Inprenta Legea. Euskal Herriko testuinguru soziopolitikoari dagokionez, Torrealdaik dio 20 urteko epe hau Euskal Herriaren historiaren sasoi eman-korrena izan zela eta garai honetan finkatu zela fermuki euskal gizarte berria.

1956-1963

Aldi honetan, 1956an hain zuzen ere, ospatu zen Parisen Agirre lehendakariak antolaturiko Munduko Euskal Kongresua. Euskaltzaindiaren Biltzarra ere urte berean ospatu zen Arantzazun. Bietan ere euskararen etorkizuna izan zen eztabaidagai nagusi, eta ildo horretan euskara batuaren hastapen horietan izandako auziak ditu Torrealdaik aipagai. *Jakin* ere urte honetan berean sortu zen Arantzazun, inprentako lehen alearen ostean, 1961ean debekatua izan zena, 1964a bitarte. *Jakinen* ibilbidea aipatua da, bai eta *Jakinekin* batera jaio zen idazle belaunaldi berria ere. Ekoizpen editorialari dagokionez, euskal edizioak 20 urte hauetan hazkuntza esponentzial bat bizi izan zuen, kuantitatiboa, baina baita kualitatiboa ere, euskara kultura hizkuntza bilakatzeko nahi horretan gai aniztasuna ugaritu egin baitzen.

Aitzitik, zentsura urte gogorak izan ziren. Epealdi honetan irizpenen txosten egitura berriak ezarri ziren, 70eko hamarkadaren erdialdera arte iraun zutenak. Txosten berri hauetan hizkuntzari zegokion atalik ez bazen ere, garai honetan berebiziko garrantzia hartuko du euskara motak. Berezi-ki, alor lexikoak, 1959ko Euskaltzaindiaren printzipio ebazpenaz gero.

Euskaraz idatzitako liburuari dagokionez, aztertutako horien artetik %77 lan literarioei dagokie eta analisi horien berri ematen du xeheki Torrealdaik. Euskal gaien inguruko liburuei dagokienez, 50 liburutik gora aztertuak ditu Torrealdaik epealdi honetan, gai politiko, kultural zein literarioak jorratzen dituztenak. Zentsura politikoaren aplikazioa azpimarratzen du. Jose Artetxeren *iPortar bien!* (1957) edo egile beraren *Camino Horizontes* (1960) ditu esandakoaren erakusgarri. Alor kultural zein historikoko gaiak jorratzen dituzten lanen txostenen adibideak ere ugari dakartza Torrealdaik. Adibide gisa Ramón Zulaikaren *La última oportunidad* (1963) lanaren gainean zentsoreek egindako ezabaketa eta ordezkapen eskaera taula dakartza, bai eta horien gaineko egilearen onarpen zerranda ere.

1964-1968

Epealdi hau hizkuntza normalizazioaren garaia genuke, ikastolen lora-tzearena, alfabetatzearena, bertsolaritza eta euskal kantagintzaren sendotzearena. Ekoizpen editorialari dagokionez, hausturaren garaia izan zen, haustura horren mugarrizat dituelarik Torrealdaik Gabriel Arestiren *Harri eta Herri* (1964) olerki bilduma eta Txillardegiren *Huntaz eta hartaz* (1965) saioa. Epealdi honetan, Torrealdaik jaso duenez, batez beste 48,4 liburu argitaratu ziren urteko.

Zentsuraren alorreko aldaketa nagusia 1966ko Prentsa eta Inprenta Legeak ekarri zuen, zeinarekin aurretiazko derrigorrezko zentsura desagertu egin zen. Aldaketa esanguratsua izan arren, praktikan Estatuak edizioaren kontrola izaten jarraitu zuen, horretarako bi bide ezarriz: «depósito previo» deiturikoa (edo kontsulta) eta bestea, Enpresen Erregistroaren bidezkoa. Lehenaren bidez, Administrazioaren esku geratzen zen liburuaren zirkulazioa baimentzea, eta bigarrenaren bidez, berriz, argitaletxeen baimentzeen atze-

rapena (eta, beraz, liburuen argitalpenarena) bideratzen zen. Argitaletxeek argitalpen egitasmo bat aurkeztu behar izaten zuten baimen horiek lortzeko, Torrealdaik «trampa saducea» gisa definitzen dituenak. Argitalpen egitasmo hauetan sartutakoagatik argitaletxearen erregistro baimena uka baitzitezkeen, baina, bai eta gero ere egitasmo ezarri hori ez betetzeagatik.

Euskaraz idatzitako liburuen kasuan, epealdi honi dagokion ekoizpen osoaren %30 aztertu du Torrealdaik. Horietarik gehienak, %80, literatur testuak dira. Kultura liburuak eta liburu literario zenbait ditu aztergai, espedienteen transkripzioak ekarriz. Narrazioa, antzerkia zein saiakera lanak dakartza Torrealdaik. Antonio Albizu da lan hauen lektorea nagusiki, eta, besteak beste, Gabriel Arestiren *Euskal Harria* eta *Harrizko Herri Hau* lanen zentsuratutako lerroen taula dakar. Euskal gaien inguruko liburuetara etorriz, genero guztietariko 50 lanetik gora aztertuak ditu Torrealdaik.

1969-1975

Ekoizpen editorialari dagokionez, azken epealdi hau da ezberrik gabe interesgarriena. Nolabaiteko *boom* editorial bat gertatu bide zela dio Torrealdaik, garai honetan aurrenekoz kasik urteko 100 liburuko ekoizpenera heldu baitzen euskal kultura. Zentsurari dagokionez, 7 urtetako epealdi honetan gobernuan aldaketa ugari izan ziren, eta ondorioz garai gorabeheratsua izan zen oso.

Epealdi honetako euskaraz idatzitako liburuen azterketa hiru azpiataletan banatua du Torrealdaik. Lehenik, liburu soziopolitikoak ditu aztergai. Garai honetan ugaltze egin ziren saiakera lanak eta Torrealdaik dio urte hauek izan zirela euskal saio lanen urrezko garaia. Ugaltze hau marxismoa euskal gizartean sartzearen ondorioztat du Torrealdaik. Hala, garai honetan saio lanak argitaratu zituzten egileak eta hauen lanak ditu aipagai, Joxe Azurmendi izanik idazlerik aztertuenena. Hainbat lektore-txostenen adibideekin osatua da azterketa. Bigarrenik, liburu kulturala du aipagai. Liburu historiko, geografiko, didaktiko zein gramatikak ere kode politikoetan irakurriak ziren garai honetan, «separatismo» bezalako hitzei erreferentziak ugariak direlarik Torrealdaik dakartzan lektore-txostenetan. Alor honetako

liburu zenbaiten aipamenak dakartza, besteak beste, Gotzon Egañaren *Euskel izkera eta elertia* (1969) lanak jasandako argitalpen arazoak. Hirugarrenik, garaiko literatur lanen azterketa sakona egiten du. *Egunero hasten delako* (1969), *Itsasoak ez du esperantzarik* (1973) eta *Elsa Schelen* (1969) eleberriek zentsurarekin izandako harremana aztertzen da sakonki, garaiko beste lanen artean. Aipagarria da garai honetako literatur lanik zigortuenak poesiaren alorrekoak izatea eta txostenik xeheenak ondoko lirika lanei dagozkienak izatea: Joxanton Artzeren *Isturitzetik Tolosan barru* (1969) eta *Laino guztien azpitik eta sasi guztien gainetik* (1973), Joxe Azurmendiren *Hitz berdeak* (1971) eta Bitoriano Gandiagaren *Hiru gizon bakarka* (1974). Aipatu lan hauen zentsura ibilbidearen azterketa sakona egiten du Torrealdaik.

Euskal gaien inguruko liburuari dagokionez, euskal gaiak jorratzen dituzten edo euskal egileak dituzten 150 lanetik gora kontsultatu zituen Torrealdaik. Aurreko atalean egindako hiruko bereizketa hori bera jarraitua da atalburu honetan ere. Oro har, liburu kulturalari dagokionez, zentsurak xehetasun zuzenka txiki batzuk agindu arren, ez zuen eragozpenik izan lan horiek argitaratzeko. Liburu historiko-politikoaren kasuan, berriz, ez dira ugariak alor honetako lanak, nahiz eta badakartzan, hala ere, liburu eta zentsura txostenen adibideak. Azkenik, lan literarioen kasuan tematika jomuga nagusietako bat bilakatu zen. Aberzaletasunaz gain, marxismo zein komunismoaren gorazarrea ere zentsura zio bilakatu ziren. Honen erakusgarri, zentsura informearen deskribapena dakar Torrealdaik, genero literarioen eta autoreen arabera banaketa eta azterketa eginez.

Epealdi honen baitan, Torrealdaik azken atalburu bereizi bat eskainia die literatura espainiarraren historiografian 98ko belaunaldia deritzon horren baitako «hiru euskal idazle ospetsuen» gisa izendatzen dituen idazle horiei, «98ko belaunaldiko hiru idazle» izenburupean. Idazle horiek Miguel de Unamuno, Pío Baroja eta Ramiro de Maeztu dira. Oro har, Torrealdaik dio Unamunoren eta Barojaren lanak era dialektikoan tratatu zituela zentsurak. Maezturen kasua, berriz, desberdina litzateke. Frankismoaren finkatze kulturalaren ideologo nagusietako bat izanik, haren lanak ez dira zentsurarentzat arazo izango. Luze dihardu Torrealdaik hiru idazle hauez, eta haien lanek zentsurarekin izandako harremanaren azterketa zinez sakona egiten du. Orotara, hiru idazleen lanen artean 343 obra ditu aztertutak.

Hirugarren aldia: 1976-1983

Francoren heriotzarekin abiatzen den epealdi honek ez zuen errealki erregimenaren dinamiken haustura ekarri. Garai honetako testuinguru politiko eta sozialaren errepaso bat egiten du Torrealdaik, arreta berezia jarriz aldaketa hauek aparato informatibo eta kulturalean izandako eraginean. Francoren heriotzaren ostean, aldaketak izan ziren euskal edizioan: argitalletxeak dibertsifikatu egin ziren eta ekoizpen aparatua indartu eta profesionalizatu egin zen. Euskal kultura instituzionalizatu egin zen garai honetan eta normalizazio prozesu honen ibilbidearen analisisa egiten du Torrealdaik, honek edizioan izandako eragina foku izanik.

Ekoizpen editorialari dagokionez, Torrealdaik azpimarratzen du ikerketan aztergai duen epealdia 1983. urtean amaitzen den arren, egiazki, gaur egunera arteko jarraipena duela aldi honek, azken buruan, 1977ko apirileko adierazpen askatasunaren inguruko 24/77 Errege Dekretuaz geroz ere, argitalpenen analisis ez arduraturiko egitura administratiboak ez baitira lege berriarekin desagertzen. Garai honetako 410 liburu aztertu ditu Torrealdaik, eta azterketa horietan agerikoa da epealdi honetako zentsura nagusiki tematikoa izan ohi zela.

Tesi lanaren **hirugarren atal nagusia**, egindako azterketaren ideia nagusiak laburbiltzen dituen ondorio bilduma da. Azken hausnarketa bat egiten du zentsura frankistaren arazoiez eta zentsura zilegitzeko baliatutako estrategiez. Era berean, zentsuraren efektuen inguruko azken hausnarketa honetan atalburu bereizi bat eskaintzen dio autozentsuraren fenomenoari. Egilea baita, finean, zentsuraren lehen biktima eta haren idazketa prozesua baldintzatua geratzen da erabat. Honekin batera, zentsuraren beste ondorio nagusietako bat pobretze kulturala izan zela aipatzen da, eztabaida intelektualak erabat deuseztatu baitzituen. Azken buruan, zentsuraren azterketa erreprezio soziokulturalaren iceberga baino ez litzateke.

Laugarren atal nagusia zentsuraren inguruko bibliografiari eskainia da. Hautaketa bibliografiko honetan, literatur zentsuraren azterketari dagozkion lanez gain, zineari zein alor juridiko-politikoari dagozkien lanak ere bilduak dira. Era berean, frankismoak aurrera eramandako hizkuntza poli-

tikaren azterketari eskainiak diren lanak ere badira, frankismoaren historia-ri dagozkionekin batean. **Bosgarren** eta azken **atal nagusia**, aparteko liburu-ri batean gehitua dena, hasieran aipatu dugun eranskinen atalarekin osatua da.

Esan liteke 1991. urtean irakurritako tesi lan mardul hau zentsuraren azterketan mugarri ezinbestekoa dugula. Areago, euskal esparruan aplikaturiko zentsuraren azterketa sistematiko eta xehe bakarra dugu oraindik. Aurreko lerroetan xeheki deskribatu ditugun doktorego tesi honen ekarpen eta edukiek bistaratu dutenez, eskerga da, zinez, zentsura aztertzeke Torrealdaik erabili duen corpusa. Eta corpusa diogunean, batez ere, Administrazio Zibilaren Artxibo Orokorrean aztertutako fitxa kopuruari egiten diogu erreferentzia, artxiboa bera ezagutzen duen zernahi ikerlarik ongi baino hobeki baitaki bertan lan egiteko mugek (ordutegi murriztua, txosten eskaera murriztua eguneko...) ikerlana nola moteltzen duten. Baina hori bakarrik ez, Torrealdairen doktorego tesiak, gainera, bi ekarpen funtsezko egiten dizkio euskal literatura ikerketa akademikoari. Batetik, Escarpiten soziologiaren paradigma gurera ekarri izana. Bestetik, azterkizun diren literatur lanen kontestualizazio sozio-historiko sendoa, euskal historiografiari, eta bereziki, periodizazioari, ekarpenak eginez. Lan honen osateratik ia hogeita hamar urte igaroak diren arren, zentsuraren gaiak gaurkotasuna eta egungo ikerketen jomuga izaten jarraitzen du. Azterketa horietan, oinarri baitzepadakoa dugu Joan Mari Torrealdairen *La censura gubernativa y el libro vasco (1936-1983)*. *Análisis de los informes del lectorado* tesi lan hau.

Bibliografia

Torrealda, Joan Mari (1982). «Euskararen zapalkuntza (1936-1939)». *Jakin*, 24: 5-77.

———, (1987). «Censura y literatura vasca». *Diálogos hispánicos de Amsterdam*, 5: 65-98.

———, (1998). *El libro negro del euskera*. Txarttalo.

———, (1999). *La censura de Franco y el tema vasco*. Fundación Kutxa.